

ВАЛЕНТНА АСИМЕТРІЯ В МЕЖАХ ПРЕДИКАТНИХ СИНТАКСЕМ

Наталія Костусяк
(Україна)

У статті проаналізовано предикатні синтаксеми, які внаслідок модифікації лексичного значення їхнього морфологічного маркера змінюють свій валентний потенціал. Таке явище переважно виникає у двох випадках: 1) коли предикат набуває узагальненого значення, не пов'язаного з конкретним часовим виміром; 2) коли роль керованого компонента виконує вторинний іменник з абстрактним значенням.

Ключові слова: предикат, присудок, модифікація.

THE VALENCE ASSYMMETRY WITHIN PRECATE SYNTAXEMES Nataliia Kostusiak

The article analyzes the predicate syntaxemes which are influenced by the modifying lexical meaning of their morphological marker, change their valence potential. This phenomenon usually occurs in two cases: 1) when the predicate acquires the generalized value, which is not connected with the specific time dimension; 2) when the role of the controlled component is performed by the secondary noun with the abstract noun.

Key words: predicate, modification.

Сучасна українська лінгвістика особливо з кінця ХХ ст. еволюціонує у своїх поглядах, школах, концепціях, відбувається переосмислення давно сформульованих й утверджених канонів. Дослідники намагаються вийти за межі наукової упередженості й сфокусувати увагу на складності, багатогранності, цілісності й різноаспектності мовних явищ, оскільки саме такий підхід дає змогу вибудувати виважену, глибоко продуману теорію, спрямовану на якнайповніший вияв комунікативно-прагматичних функцій мовних одиниць. Суголосність із зазначеними тенденціями притаманна й працям, у яких сфокусовано увагу на створенні якомога масштабнішої класифікаційної схеми простих елементарних речень. Указаний формат уможливив їхнє дослідження не тільки в проекції на поверхневий, суто граматичний аспект, що в утрадиційнених описах тривалий час перебував у центрі наукового вивчення, а й крізь призму глибинної (семантичної) спеціалізації та комунікативно-прагматичної інтерпретації. Такі принципи аналізу лягли в основу новітнього й натепер пріоритетного в лінгвоукраїністиці функційно-категорійного напрямку. Зорієтованість на цей вимір послугувала підставою для виформування чіткішого поняттєвого апарату, пов'язаного з трирівневою кваліфікацією реченнєвих побудов – семантико-синтаксичною, формально-синтаксичною та комунікативною. Низку термінів, дотичних до створення викінченої й об'єктивної теорії речень, поповнила й категорія валентності. Принагідно зауважимо, що спонукою до написання будь-якої студії є, безперечно, усвідомлення її автором актуальності порушеної проблеми. У такому разі зазвичай вказують на відсутність у лінгвістиці комплексних праць, виробленої

однотипної класифікаційної моделі, спорадичність дослідження аналізованого явища тощо та пропонують шляхи нового, продуктивнішого й переконливішого тлумачення сутності обраного об'єкта. На нашу думку, було б хибним зарахувати валентність до сфери малодосліджених категорійних величин, адже на сьогодні маємо потужну наукову базу, де зреалізовано спробу узагальнити, систематизувати й структурувати присвячений їй матеріал (див. праці Л. Теньєра (Теньєр 1988), С. Д. Кацнельсона (Кацнельсон 1987), М. Д. Степанової, Г. Гельбіга (Степанова, Хельбиг 1978), Б. Парті (Partee 1998), І. Р. Вихованця (Вихованець 1988, 107-115], А. П. Загнітка (Загнітко 1996, 268-299), К. Г. Городенської (Городенська 2001], О. Г. Межова (Межов 2012), Т. Є. Масицької (Масицька 1998) та ін.). Чимало уваги розгляданій категорії приділено й у низці наших досліджень (Костусяк 2012, 186-290; Костусяк 2013а; Костусяк 2013б; Костусяк 2014). Попри це теорія валентності не претендує на повну вичерпність. За спостереженнями А. П. Загнітка, вона “постійно розвивається та поглиблюється, внаслідок чого багато суперечливих синтаксичних питань набувають іншого виміру і статусу, а їхнє вирішення постає в дещо інших аспектах” (Загнітко 2015, 372). Однією з нових площин студіювання розглядової категорії вважаємо дослідження валентних зсувів, виникнення яких пов'язане з конкретною мовленнєвою ситуацією.

Дотичним до порушеної в статті проблеми є виразний акцент на розмежуванні семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного різновидів валентності. Специфіку семантико-синтаксичної моделі, що ґрунтується на логічній основі й зорієнтована на віддзеркалення певної об'єктивної ситуації, визначає значеннєвий план речення. За спостереженнями В. Гумбольдта, важливу роль у цьому процесі відіграє дієслово, завдяки якому думка “полишає свою внутрішню оселю й переходить у дійсність” (Гумбольдт 1984, 199). Указуючи на важливість дослідження глибинних особливостей мовного механізму, науковець зазначає, що “всі інші слова в реченні подібні до мертвого матеріалу, який чекає на своє поєднання, і тільки дієслово є сполучною ланкою, що містить у собі та поширює життя” (Гумбольдт 1984, 199). Цілком поділяючи міркування дослідника й дотримуючись теорії вербоцентричності, вважаємо потрібним зацентувати й на інших класах слів – функційних еквівалентах дієслова – відприкметникових, відприслівникових, відчислівникових та відіменникових дериватах, які структурують просте елементарне речення. Спільними параметричними характеристиками власне-дієслівних та синтаксично одієслівнених різновидів предикатів є здатність регулювати передбачений їхньою семною структурою кількісно-якісний склад підпорядкованих субстанційних синтаксем, маркованих

іменниками в певних семантичних відмінках¹. До чинників, пов'язаних із процесом формування простого семантично елементарного речення, належать також семантико-синтаксичні відношення. Дещо інше функційне навантаження притаманне формально-синтаксичній валентності, в основі якої перебувають формально-синтаксичні зв'язки. Її призначення полягає насамперед у мовленнєвій реалізації присудка та прогнозованих ним членів речення. У такому разі доречно говорити також про частиномовну належність ознакових слів, модифікацію категорійної семантики в синтаксично вербалізованих компонентах, що виявляють послаблення чи й загалом втрачають певні граматичні категорії та одночасно набувають категорійних ознак дієслова, не змінюючи за вказаної перекатегоризації свого лексичного значення. У цьому руслі потрібно зацентувати на засобах експлікації підмета та другорядних компонентів, що можуть перебувати на правах облігаторних (обов'язкових) чи факультативних (необов'язкових, формальне елімінування яких не спричинить руйнування інформативної самодостатності речення) членів речення.

Важливо уточнити, що в українській мові будь-яка предикатна синтаксема не становить собою конгломерат чітко визначених ознак, зокрема й валентних. За певних контекстуальних умов сполучувальна потужність дієслова чи іншої за частиномовною належністю лексеми, що потрапила у вербальну площину, може змінюватися. На нашу думку, валентний контраст потребує розгляду в різних аспектах, з-поміж яких найнеобхіднішим вважаємо вияв передумов появи зміщень розгляданого зразка. Крім того, пильної уваги заслуговує акцентування на частиномовній належності носіїв валентності, що уможливить розмежування модифікованої непохідної (дієслівної) валентності та модифікованої похідної (відприкметникової та ін.) валентності. Ще одним цікавим явищем вважаємо визначення кількості валентних позицій, які зазнають згортання. Певна річ, вагомою передумовою реалізації поставлених завдань і важливою запорукою формулювання теоретичних узагальнень слугує дібрана джерельна база, що дає змогу доказово унаочнити висунуті міркування. У нашій статті корпус дослідницького матеріалу становлять дані авторитетного ще й натеper одинадцятитомного *Словника української мови (СУМ)*, а також новітня художня література та український мас-медійний простір.

Опис валентного контрасту розпочнемо з предикатів, маркованих дієсловами, адже саме вони становлять центральну частиномовну групу слів, що формують найбільшу кількість реченнєвих моделей. У такому разі доречно, з одного боку, апелювати до лексикографічних джерел, оскільки головною передумовою зміни валентного потенціалу предикатних синтаксем є багатозначність їхніх маркерів, а з іншого – зважати на

¹ Проблему розмежування морфологічних і семантичних відмінкових граем, їхній значеннєвий діапазон і репертуар виражальних засобів порушено в статті "Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови" (Костусяк 2013).

ситуативно-прагматичні умови та комунікативний намір мовця. До зазначених параметрів дотичні дієслова, які, крім активного виконавця дії, прогнозують / не прогнозують наявність одного чи кількох правобічних компонентів. У першому випадку динамічна ознака є активною, тобто може стосуватися будь-якого часового виміру й має конкретний характер, а в другому – пов'язана з т. зв. позачасовим категорійним значенням і є носієм узагальненої семантики. Валентний зсув переважно відбувається в напрямку двовалентність → одновалентність, рідше – тривалентність → одновалентність, чотиривалентність → одновалентність і, за словами Н. Іваницької, виявляє стосунок до абсолютивації дієслівної лексики (Іваницька 2001). Семантично модифіковані дієслівні предикати, що втратили правобічні субстанційні синтаксеми, В. Каленич називає ситуативно одновалентними (Каленич 2007, 6). До низки диференційних параметрів розгляданих лексем належить моделювання ними реченневих побудов, у яких виразним є акцент саме на дії, точніше здатності суб'єкта до дії, виявленої безвідносно до об'єкта, адресата, інструменталія тощо. Наприклад: *А ось під цим темно-синім чохлам її [Галин. – Н. К.] рояль! Але зараз вона не грає. І не співає. Тепер вона швачка: шиє – перешиває – перекроює...* (Т. Белімова).

Нівеляція правобічних компонентів та специфічна комунікативна ситуація зазвичай зумовлює звуження семантики дієслова. Зокрема, у Словнику української мови подано три значення лексеми *пити*, серед них перших два позначають дію, яку може виконувати людина: '1. Ковтати яку-небудь рідину для вгамування спраги' // 'Ковтати порошки, пілюлі, звичайно запиваючи їх водою'. 2. 'Вживати спиртне; проводити час за питтям горілки, вина і т. ін.' (СУМ-6 1975, 369). З огляду на це роль об'єктних компонентів здатні виконувати іменники на позначення різних напоїв, рідин, наприклад: *пити воду, сік, молоко, чай, каву, компот, вино, горілку* тощо. Водночас за умови втрати підпорядкованої субстанційної синтаксеми дієслово *пити* набуває тільки одного значення – 'бути п'яницею; пиячити' (СУМ-6 1975, 369), що свідчить про згортання сполуки з іменниками – назвами спиртних напоїв.

Крім предикатів дії, валентні зрушення притаманні також деяким предикатним синтаксемам зі значенням процесу, зокрема з локативною семантикою (*лежати, сидіти, стояти*), та предикатам стану (*мріяти, хвилюватися, розхвилюватися*).

Подекуди трапляються випадки, коли дієслівний предикат реалізує не звуження семантичного простору (модифікацію), а повну зміну його лексичного значення (мутацію). Пор. значення слова *пекти*: 'викликати відчуття фізичного болю від дотику до вогню або до чого-небудь гарячого' (СУМ-6 1975, 111) і його семантичний вияв у реченнях *...її аж **пекла цікавість**, що ж Ігор буде говорити про свого колишнього шефа...* (Л. Когут); *І сьогодні **пече сором** за те, що серед нас, українців, є ті, хто вирощує свій нібито патріотизм на антисемітських дріжджах...* ("День", 29.09.2006). У наведених структурах дієслово *пече* є складником

предиката стану (пор.: *пече цікавість і цікаво; пече сором і соромитися, соромно*), натомість відповідно до наведеного в словниковій статті значення воно самотійно, без допомоги інших слів маркує предикат дії, що прогнозує суб'єкта дії та об'єкта дії: *Мама **пече** пиріжки*.

У сучасній українській мові найбільшу групу здатних до валентних зрушень формують предикати, семантична трансформація яких пов'язана з двовалентними ознаковими словами. У такому разі слід узяти до уваги аналіз розгляданого мовного явища крізь призму двоаспектного характеру валентності – семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного. З огляду на перший принцип доцільним є виокремлення кількох різновидів предикатів, що виявляють спроможність програмувати тільки лівобічний субстанційний компонент, передбачений суб'єктними семантико-синтаксичними відношеннями. Такі ознакові слова вказують на:

1) хист людини, її професійну особливість, уміння виконувати якусь дію тощо, тоді як їхні твірні відповідники експлікують конкретну фізичну дію, реалізовану в певний часовий відрізок: *варити, готувати, молотити, пекти, пити, полоти, прасувати, прати, сіяти, смажити, співати, читати*. Передумовою семантичної модифікації вказаних дієслів є їхнє регулярне функціонування разом з обмеженою значенневою групою іменників в об'єктній позиції, нівеляція якої спричинила зміну сполучувальних можливостей предикатів, але не зруйнувала основного змісту реченневої конструкції. Лексеми розгляданого зразка в первинному своєму вияві потребують суб'єкта, маркованого семантичним відмінком суб'єкт дії, та об'єкта, зреалізованого семантичною відмінковою грамею об'єкт дії. Унаслідок зміни валентного потенціалу твірної словоформи правобічний компонент зазнає редукції. Пор.: *Зранку мати **варила** молочну просяну кашу...* ("День", 30. 03. 2015), *У центрі міста волонтери **варили** справжній український борщ* ("День", 11. 02. 2015) і *Цілими днями [мати. – Н. К.] вешталася по хаті – **варила**, прала, підмітала...* (Л. Пономаренко), – *Я би на вашім місці **не варила**, не прала, не прасувала...* (О. Чинилук); *Уранці Барбара готувала омлет...* (В. Войнович), *Тонкостанна смаглявка, сільська дівчинка <...> щось прала на Озері (Ю. Покальчук) і Вона [баба. – Н. К.] завжди була з нами. Підмітала хату, готувала, прала...* (С. Чирков); *Оксана старанно **прасує** білу сорочку* (А. Шиян) і *Вона [Ліля. – Н. К.] відчувала себе заручницею побуту, бо тільки й робила, що вистоювала в чергах у магазині, варила їсти, прала, **прасувала**...* (Л. Когут), *І вона [Надя. – Н. К.] мила у мене підлогу, посуд, вікна, витирала порохи з книг, прала, **прасувала**, навіть поривалася варити...* (Е. Андрієвська); *Жінки крутили маленькі, як пальчики, голубці, чаклували над грибною підливкою, варили весільний борщ і пекли до нього смачні часникові пампушки...* (Л. Когут), *Я <...> **смажила** кавові зернятка* (С. Андрухович), *Крупка з радістю смажив яєчню щоранку* (Люка Дашвар) і *Напередодні я провела на кухні кілька годин – пекла, **смажила**, варила...* (І. Роздобудько); *...Люба крізь сльози читала батьківські листи...* (Л. Когут) і *...вона [Христина. – Н. К.] читала*

запоєм... (Л. Когут), *Якби було можливо, я б ніколи нічого не писав, а тільки читав, читав, читав...* І так – тисячу літ або й дві... (Ю. Винничук). Навздогін зафіксованому вкажемо ще на одну ознаку маркерів аналізованих предикатів: якщо їм притаманна багатозначність, то описані явища зазвичай стосуються тільки одного зі значень слова. Наприклад, у Словнику української мови слово *готувати* представлено як п'ятизначне, але актантна деривація характерна для цієї лексеми в третьому значенні: 'варити, приготувляти їжу; куховарити' (СУМ-2, 149), пор.: ...*дружина готує обід* (Н. Сняданко) і ...*Еріка чудово готує...* (Л. Денисенко). Важливо зауважити, що валентні зсуви властиві тільки дієсловам, суб'єктну позицію яких заповнюють іменники – назви осіб, пор.: ...*які неймовірні вишневі штурделі пече мама...* (А. Вінник) → *Мама смачно пече* і – *Пече, ой пече* клята *кропива*, – *вилаявся пошепки* (Я. Яріш), ...*сонце не гріє, а пече...* (Дара Корній); ...*діти з Тихого Куточка під керівництвом учительки співали пісні* (Я. Мельник) → *Діти гарно співають* і *Дощ падає і співає...* (Дара Корній), *За стіною цього разу весело й завзято співає флюяра* (Дара Корній), *Співає півень. Знову співає півень* (Т. Белімова). Реченнєві побудови із суб'єктом, маркованим назвами неістот чи істот, але не людей (птахів, тварин, комах тощо), моделюють предикати, що мають узагальнене значення, зокрема реалізують природну властивість виконувати якусь дію і не потребують об'єктного компонента.

Серед конструкцій із суб'єктною синтаксею, експлікованою субстантивами – назвами осіб, уважаємо за доцільне звернути увагу на одиниці т. зв. перехідного різновиду. У такому разі роль маркера об'єктного компонента виконує не власне-іменник, а неозначений займенник, який надає структурі узагальненого значення, а отже, наближується до побудов, експлікованих транспонованими одновалентними предикатами дії. Крім того, модифіковані ознакові слова не втрачають здатності структурувати трикомпонентне речення, що засвідчує збереження валентної спроможності первинних форм. Усе це слугує доказовою базою належності таких речень до т. зв. проміжної зони. Наприклад: *А тут гарненька початкуюча модель, яка щось там трішки співає* (Дара Корній);

2) здатність / нездатність людини рухатися, переміщуватися в просторі: *(не) ходити, (не) бігати*. В аналізованих лексемах за реалізації модифікованих порівняно з вихідними формами дистрибутивних відношень відбувається часткова зміна семантики, що й зумовлює їхню валентну перекатегоризацію, пов'язану з перетворенням двовалентних дієслів на одновалентні. Зокрема твірне дієслово *ходити* зі значенням '1. Ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі' (СУМ-11 1980, 105) для реалізації свого змісту потребує суб'єкта та локатива, а його транспонований відповідник – тільки суб'єкта. Аналогічні валентні зміни притаманні й іншим лексемам цієї групи. Пор.: *Водій ходив вздовж машини...* (А. Вінник) і *Ні, це не лісовий звір. Так ходить тільки людина* (В. Тарасов), – *Мені б із Соколом побачитися. <...> – Та він же в городищі... І ослаб зовсім, не ходить...* (А. Вінник); ...*а по хаті бігала*

мишка (А. Вінник) і ...*він* [*Чеслав.* – Н. К.] *із ранку до пізнього вечора бігав, плавав і стріляв...* (В. Тарасов);

3) неспроможність людини пригадувати минуле; розлади пам'яті, поступова її втрата, часто пов'язана з віковими змінами: *забувати, не пам'ятати*. Валентний зсув дієслівних форм такого зразка зумовлений нейтралізацією правобічного об'єктного компонента, пор.: ...*я забув на сидінні в залі свого ковбойського капелюха...* (М. Кідрук), *Вероніко, ти забуваєш про диск* (С. Талан) і ...*вона* [*людина.* – Н. К.] *повинна забувати, бо це є засіб самозахисту* (В. Лисюк), *Дід був такий старий, що став уже забувати* (Укр. нар. казка);

4) можливість / неможливість сприймати органами чуття: *(не) бачити, (не) чути*. Такі дієслова перебувають у дериваційних зв'язках із лексемами, що позначають конкретну дію, спрямовану на об'єкт. Унаслідок набуття ними узагальненої семантики відбувається нівеляція об'єктної синтаксеми. Пор.: *Вона* [*Ірина.* – Н. К.] *нажахано дивиться у вікно, немов бачить там примару* (Дара Корній) і ...*тато погано бачить* (А. Вінник), *Перевірки, безкінечні тести говорили одне – очі здорові, а я не бачу* (Дара Корній); *Аліна не чує хлопця* (Дара Корній) і – *Вона не чує, – сказав схвильований Тік* (А. Вінник);

5) локативний процес: *лежати, стояти, сидіти*. Згортання правобічної позиції, маркованої семантичним відмінком статичний локатив, відбувається через звуження лексичного значення поданих дієслів. Наприклад, одновалентність мовної одиниці *лежати* зумовлена її вживанням у ролі 'бути хворим, не вставати з постелі' (СУМ-4 1973, 469). Принагідно вважаємо за потрібно звернути увагу й на специфічні функційно-значеннєві параметри лівобічної суб'єктної синтаксеми. Більше семантичне розгалуження притаманне цій одиниці за поєднання її з двовалентними предикатами. У такому разі суб'єкт реалізують субстантиви на позначення істот та неістот. Натомість від модифікованих одновалентних ознакових слів залежить тільки субстанційна синтаксема, експлікована іменниками – назвами істот, пор.: *До неї підійшла літня жінка, яка доглядає за дівчиною, що лежить на ліжку...* (М. Іванцова), *На підвіконнику лежить величезний букет волошок* (Дара Корній), *На столі у справжньої галицької родини завжди лежить сніжно-білий обрус...* (Н. Сняданко) і *І твій батько Петро також. Лежить бідолаха хворий, лікарі говорять, що мало часу йому вже залишилось...* (Л. Когут). Із семантичними зрушеннями пов'язаний і валентний зсув дієслова *стояти*. Важливо зауважити, що в Словнику української мови хоч і вирізнено значну кількість семантичних відтінків цього слова – 19, проте не зацентовано на розмежуванні його значень, які реалізують дво- та модифікований одновалентний вияви. Якщо не вдаватися до змістової конкретизації, такі предикати можна пов'язати з узагальненим першим значенням '1. Бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця (про людину і тварину)' (СУМ-9 1978, 742). Утім зорієнтованість на комунікативно-прагматичну спеціалізацію аналізованих мовних одиниць

дає змогу вказати на їхню відмінність. Двовалентне дієслово *стояти* вказує на процес, що відбувається в межах якогось простору. Натомість одновалентний відповідник розгляданої лексеми позначає вміння людини, найчастіше дитини, виконувати вказану дію як притаманну їй особливість, пор.: ...**стоїть посеред дороги півень**... (С. Талан), **А батько стоїть посеред хати**... (С. Талан) і **Після реабілітації поранений боєць уже самостійно стоїть**, В 11 міс. **дитина** <...> **самостійно стоїть** (“Пропедевтична педіатрія”). Унаслідок відповідних трансформаційних змін валентні зміщення виявляє й дієслово *сидіти*, пор.: **Поруч із ліжком Сашка на кріслі сидить Марта**... (Дара Корній) і **Травмований чоловік після операції вже самостійно сидить**, У віці 8 міс. **дитина** <...> **самостійно сідає, сидить, лягає** (“Пропедевтична педіатрія”). Одновалентність також притаманна аналізованій лексемі в значенні ‘7. розм. Бути ув’язненим, позбавленим волі’ (СУМ-9 1978, 159). Унаслідок частого вживання цього дієслова разом зі словами на зразок *камера, в’язниця, тюрма* як локативними синтаксемами воно набуло властивості самостійно, без допомоги правобічних синтаксем відтворювати закладений у ньому зміст, тобто відбулося семантичне стягнення, пор.: **Веде мене цивільний та ще й знайомий, з яким я сидів разом у польській тюрмі** (І. Дрогомирецький) і **Я** <...> **за чотири з половиною роки сидів з людьми різних політичних переконань, переважно з вищою освітою** (І. Дрогомирецький);

б) узагальнений розумовий чи психічний стан людини: *мріяти, побиватися, хвилюватися*. Ситуативна одновалентність цих дієслів пов’язана зі згортанням правобічного об’єктного компонента, пор.: ...**Зойка завжди мріяла про чоловіка героїчної професії** (Л. Денисенко), ...**мій батько мріє про зятя з вищою освітою** (Н. Снядалко) і **У його волі було розімкнути задубілі пальці і впасти з холодного заліза вниз, на дахи контейнерів, у яких теж хтось жив, по-своєму рідів, мріяв, засмучувався** (Я. Мельник). Узагальнювальний зміст розгляданих семантично модифікованих предикатів є особливо виразним за умови вживання кількох дієслів на позначення притаманних емоційно-психічних станів, темпераменту людини чи персоніфікованої істоти. Пор.: **Чи вона й справді так одчайо хвилюється за дівчину?** (М. Слабошпицький), **Ми дуже за вас хвилювалися** (Л. Денисенко) і [**Тетяна Василівна**. – Н. К.] **думала і не думала, хвилювалася і не хвилювалася, було в ній дивне піднесення**... (П. Загребельний), **Він** [ліс. – Н. К.] **галайкотів, щebetав, джерготів, сердився, шаленів, хвилювався, радів, тішився, ридав** ... (Дара Корній).

У сучасній українській мові валентні зсуви притаманні також тривалентним дієслівним предикатам, що внаслідок певних семантичних зрушень набувають одновалентного потенціалу. Такі модифіковані компоненти найчастіше позначають:

1) конкретну фізичну дію: *косити, жати, шити, рубати, малювати, орати*. У первинному вияві вказані ознакові слова для реалізації свого змісту, крім суб’єкта, потребують об’єкта та інструменталія, унаслідок

нівеляції яких вони набули узагальненої семантики, зокрема вказівки на вміння людини виконувати певну дію, пор.: *Ингу цікавили коси. Звичайні коси, що ними косарі в давнину косили траву* (Ю. Збанацький), ...*Катруся із цюточкою* <...> *жали серпами жито...* (С. Дубницький), *Порадюк* <...> *рубав сокирою товсте гілля...* (І. Чендей), *Тонші гілки хтось із підлітків спритно рубав сокирою...* (Б. Бастюк), [*Селяни.* – Н. К.] *орали землю дерев'яним плугом...* (Б. Савка) і *Адже чоловік Ганни забрав у неї, по суті, всю роботу. Косив, орав, сів...* (“Волинь“, 03. 02. 2005), *Орав, сів, косив парубок та й на шматок хліба якось спрамагався* (Укр. нар. казка);

2) здатність людини висловлюватися: *говорити, розмовляти*. Їхні твірні відповідники зі значенням мовленнєвої діяльності потребують одного лівобічного та двох правобічних синтаксем. Пор.: *Порошенко говорив з Меркель про Донбас* ([Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dw.com/uk>), *Порошенко розмовляв із Путіним про Савченко...* (“Слово і діло“, 19. 04. 2016) і – *В Україні зараз кожна четверта дитина починає говорити пізно* (“Gazeta.ua“, 21. 07. 2010), *Якщо вчасно звернутися до дефектолога, то за два-чотири тижні дитина почне говорити* (“Gazeta.ua“, 21. 07. 2010), – *Зараз погано розмовляють або взагалі не розмовляють 2-3-річні* (“Gazeta.ua“, 21. 07. 2010). Одномісність валентної рамки притаманна також дієсловам із додатковою темпоральною семантикою початку дії, пор.: ...*Мирон заговорив про обурених селян...* (А. Кокотюха) і *Дядько чоловіка заговорив після 4 років...* (“Gazeta.ua“, 21. 07. 2010), – *Заговорив, заговорив мій синочок...* (Ю. Вовк).

Найпериферійнішу групу компонентів, що слугують основою для творення ситуативно одновалентних дієслівних предикатів, становлять чотиривалентні ознакові слова зі значенням ‘писання’. Пор.: *Левко писав татові листи [ручкою.* – Н. К.]... (Л. Когут) і *У першому класі діти вже пишуть і читають*. Як засвідчують подані приклади, семантичне стягнення предиката зумовило нівеляцію трьох правобічних синтаксем – об’єкта, адресата та інструментала.

Своєрідну групу предикатних синтаксем, що виявляють ознаку “згасання” валентних позицій дво-, три- і чотиривалентних дієслів, структурують фразеологічні сполуки. У такому разі частина правобічних компонентів зазнає редукції, а формально представлені синтаксеми перестають виконувати субстанційну функцію й структурують разом із дієсловом цілісний предикативний комплекс, для якого характерна зміна семантичного простору, пор.: ...*вуй Андрій пече свій оріховий хліб* (М. Дочинець) і ...*він [Ждан.* – Н. К.] *знову знікковіє, зашпортнеться, пече раків* (Ю. Мушкетик); ...*селяни б'ють ломами кригу...* (Г. Тютюнник) і ...*люди тут не б'ють байдики* (“Громадське. Волинь“, 24. 12. 2014); *Вони ту рибу брали просто з піску* (О. Черногуз) і ...*Кузьмака брали дрижаки* (Р. Федорів).

Часткову зміну семантичної моделі репрезентують також предикати з правобічними вторинними компонентами на позначення абстрактних понять, що, на думку А. П. Загнітка, “призводить до формування

семантично цілісної сполуки слів“ (Загнітко 2015, 384). Розглядане мовне явище дослідник вдало коментує на прикладі слова *знаходить* (Загнітко 2015, 384-385), пор.: *Як ти мене знайшов?* (Н. Гурницька), *Полковник врешт знайшов кресало...* (Ю. Мушкетик) і *...він там, ймовірно, дурня клеїть, зайшов розвагу...* (Я. Мельник) ← *Він там, ймовірно, дурня клеїть, розважився*. Аналізований факт можна простежити й на інших прикладах, пор.: *Ганну перейняла господиня, яка брала в них молоко* (“День“, 28.05.2010) і *Ліну <...> брала цікавість* (О. Гончар); *Україна володіє багатими сільськогосподарськими угіддями...* (“День“, 06.07.2011) і *Активісти зазначають, що під час фестивалю напередодні був представлений фільм про героя, який володіє надзвичайними здібностями...* (“День“, 01.04.2016) ← *Активісти зазначають, що під час фестивалю напередодні був представлений фільм про героя, який є надзвичайно здібним, ...нею [Галею. – Н. К.] оволодівав страх* (Л. Когут) ← *Вона злякалася*.

Крім семантико-синтаксичної валентності, усі валентно модифіковані дієслівні предикати виявляють стосунок до її формально-синтаксичного різновиду, який ґрунтується на формально-синтаксичних зв'язках. З огляду на цей кваліфікаційний принцип аналізовані одиниці виконують функцію простого чи складеного дієслівного присудка, пов'язаного з підметом у називному відмінку формою координації. Складена присудкова форма часто слугує засобом модальної модифікації речення, що особливо яскраво передає допоміжний зв'язковий компонент, наприклад: *Більше того, самі служителі церкви часто просто не вміли читати...* (“День“, 17.06.2016), *Для порівняння, в ту пору правителі європейських країн не вміли ні читати, ні писати* (“День“, 24.07.2009). Зважаючи на ознаку облігаторності / факультативності підпорядкованих членів речення, розглядалий субстантив варто кваліфікувати як облігаторний компонент. Ще одну спільність проаналізованих вище ситуативно одновалентних компонентів становить домінування структур, у яких ужито не один, а кілька таких дієслів, наприклад: *Жодне весілля без неї не обходилося. Вона пекла, варила, смажила* (Г. Мацерук), *Тоня була готова і на такі подвиги, варила-смажила-пекла, дуже вже старалася* (Дара Корній). У мовленнєвій практиці засвідчені випадки, коли формально-синтаксичну валентну перспективу реалізує не підмет, а керований член речення, експлікований грамемами орудного, давального чи знахідного відмінків. Зазначені компоненти перебувають з присудком у підрядному зв'язку: *...і водночас пригніченість оволодівала нею [Тетяною. – Н. К.]...* (П. Загребельний); *Людині властиво забувати...* (В. Лисюк); *Хлопця брав страх*.

В українській мові явище валентної асиметрії зрідка можна простежити на прикладі не тільки дієслівної лексики, а й прикметникової. Наприклад, відприкметниковий еквівалент дієслова *готовий*, що зазвичай прогнозує суб'єкта та об'єкта, функціонуючи у значеннях ‘який уже зроблений, цілком закінчений у своєму виготовленні; виготовлений, завершений’ (СУМ-2 1971, 148) та ‘розм. а) вмер; б) зовсім сп'янів’ (СУМ-2 1971, 148),

реалізує свій зміст тільки за допомогою суб'єкта, пор.: *Учень готовий до уроків, Аграрії району до жнив готові* ("Народне слово", 26. 06. 2014.) і *Заготовку поверніть знову ребром до себе, розтягніть її у різні боки – човен готовий* (Н. Походжай). За деяких контекстуальних умов на виділену мовну одиницю припадає інше функційне навантаження: сполучаючись із низкою абстрактних іменників, інфінітивами, прикметниками, вона входить до кількокомпонентного предиката: *Голова Верховної Ради Володимир Гройсман готовий очолити новий уряд* ("День", 24. 03. 2016), *Дружини Святослава і Рюрика, а також чорні клобуки <...> були готові грудьми зустріти Кончака...* (В. Малик), *ЄС готовий стати сильнішим і згуртованішим...* ("День", 25. 06. 2016). Як засвідчують подані приклади, на формально-синтаксичному підрівні слово *готовий*, виконуючи функцію напівзв'язки, є компонентом складеного дієслівного присудка, його ускладненого різновиду чи ускладненої моделі іменного складеного присудка. Зазначені структури мають чітко виражений модальний зміст потенційності.

Отже, у сучасній українській мові предикатні синтаксеми внаслідок модифікації лексичного значення їхніх маркерів (зазвичай набуття узагальненої семантики) можуть виявляти різний семантико-синтаксичний валентний потенціал. У такому разі відбувається елімінування правобічних субстанційних компонентів, зумовлених переважно твірними двовалентними, рідше три- та чотиривалентними ознаковими словами, які в процесі деривації набувають одновалентності. Згортання вказаних субстантивів пов'язане також із функціонуванням вторинних іменників з абстрактним значенням, що спричинює появу семантичного стягнення. Змістові зрушення вказаного різновиду притаманні не тільки власне-дієслівним предикатам, а й іншим одієслівним частинимовним класам слів, передовсім синтаксично вербалізованим відприкметниковим компонентам. Крім семантико-синтаксичної валентності, усі вони одночасно є носіями характерного для поверхневої структури мови її формально-синтаксичного різновиду, в основі чого перебуває обов'язковий предикативний (двобічний) зв'язок і валентно мотивований підрядний (однобічний) зв'язок, зреалізований у твірних структурах й елімінований у похідних. Наявність підрядно підпорядкованих членів речення притаманна безпідметовим структурам. Специфіку формально-синтаксичної валентності відбиває реалізація присудкової та підметової позицій, з огляду на що доцільно акцентувати на лексично модифікованих ознакових словах як одиницях, модельованих простим дієслівним присудком, його ускладненим різновидом, складеним дієслівним присудком чи ускладненою моделлю іменного складеного присудка. Підметову позицію традиційно заповнюють іменники в називному відмінку. У ролі керованих членів речення, що на семантико-синтаксичному підрівні корелюють із суб'єктом, засвідчені субстантиви в орудному, давальному та знахідному відмінках.

1. Вихованець І. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ. Наукова думка.
2. Городенська К. (2001). *Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення*. Українська мова. № 1. С. 69-73.
3. Гумбольдт В. (1984). *Избранные труды по языкознанию*. Москва. Прогресс.
4. Загнітко А. (1996). *Теоретична граматики української мови. Морфологія*. Донецьк. ДонДУ.
5. Загнітко А. (2015). *Функційна типологічність у синтаксисі: внутрішньо реченнєвий валентний простір*. Тенденції розвитку української лексики та граматики. Варшава – Івано-Франківськ. Ч. II. С. 372–390.
6. Іваницька Н. (2001). *Семантико-синтаксичні умови абсолютації дієслівної лексики*. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. С. 59-68.
7. Каленич В. (2007). *Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові: : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова“*. Київ.
8. Кацнельсон С. (1987) *К поняттю типов валентности*. Вопросы языкознания. № 3. С. 20-32.
9. Костусяк Н. (2012). *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія*. Луцьк. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
10. Костусяк Н. (2013) *Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови*. Українська мова. № 4 (48). С. 45-57.
11. Костусяк Н. (2013а). *Формально-синтаксична валентність синтаксично вербалізованих відчислівникових дериватів*. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). Вип. 18. С. 3-9.
12. Костусяк Н. (2013 б). *Формально-синтаксична валентність у категорійній системі сучасної української літературної мови*. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. Вип. 9. С. 230-239.
13. Костусяк Н. (2014). *Критерії кваліфікації та структура категорії валентності*. Тенденції розвитку української лексики та граматики. Варшава – Івано-Франківськ. Ч. I. С. 223-236.
14. Масицька Т. (1998). *Грамаіична структура дієслівної валентності*. Луцьк. РВВ “Вежа“ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки.
15. Межов О. (2012). *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*. Луцьк. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
16. СУМ (Т. 2, 1971; Т. 4, 1973; Т. 6, 1975; Т. 9, 1978; Т. 11, 1980) – Словник української мови : в 11т. – Київ. Наукова думка.
17. Степанова М., Хельбиг Г. (1978). *Части речи и проблема валентности в современном немецком языке*. Москва. Высш. шк.
18. Теньер Л. (1988). *Основы структурного синтаксиса*. Москва. Прогресс.

19. Partee B. (1998). *Some continuing puzzles about the valency "Be"*. Issues of Valency and Meaning. Studies in Honour of Jarmila Panevová. Prague. Charles Univ. Press. P. 27-37.